

Toni Halter

Objekttyp: **Chapter**

Zeitschrift: **Romanica Raetica : perscrutaziun da l'intschess rumantsch**

Band (Jahr): **9 (1993)**

PDF erstellt am: **01.09.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Toni Halter

(A caschun dalla surdada dil premi cultural grischun,
ils 17 da matg 1985, ella sala dil Cussegl grond a Cuera)

26. Toni Halter

Surdada dil premi cultural grischun 1985

I Introducziun

Igl ei buca l'emprema gada, car Toni, che Ti vegnas undraus. Pli-ras uniuns ed instanzas han renconuschiu repetidamein Tes merets litterars ed auters. Disa fa denton buca adina natira. Mo la disa dall'undrientscha, tratg jeu, lubescha a Ti da guder en moda sluccada, senza quitaus, igl engraziament ch'il Grischun porscha oz a Ti.

Igl ei significativ che quei daventa gest cheu, nua che Ti tez eis staus activs, en questa sala, che tschaffa sco en in veider la glisch, las colurs e la tempra da nossa tiara: Ils fatgs, il vargau, la res publica, siu crescher, ses success e ses svaris, ils lungatgs e lur cultura. La tiara grischuna, concentrada sil maletg dil funs, ovra da Tiu amitg Aluis. La pictura che representa sco in vel dalla gigena, la teila che separava antruras per temps chor e nav en nossas baselgias. Ina teila che lai sminar davostier las davosas bellezias, la harmonia perfetga, quei che Ti has tschercau e retschercas dacuntin sin Tias vias litteraras, sco scolast, sco um cumin, sco Sursilvan e Grischun.

*

Ils Lumnezians ein glied fasierlia, aschia ei in viaggiatur franzos, che sesanflava gest ella val, s'exclamaus all'entschatta dil 19avel tschentaner. Curios schanis, manegiava el, mirond naven da Vella vi sillas spundas videifer, perquei ch'els numnan lur vitgs tenor principis culinars ni schiglioc remarcabels, numnadamein *Duvin* (Duin), *Potage* (Pitasch) e *Rien* (Riein). Quei precursor tumpriv dil traffic d'jasters e dalla gastronomia vess atgnamein duiu esser cuntents da quei. Motivs da denominaziun semeglionts plaidan per glied da buna pasta, per glied che sa viver e che vul buca mo sesluprar senza senn e patertgament. Quei ei buca da smarvigliar. Sch'ins astga fidar a nusauters linguists, lu appartegnan ils Lumnezians buca al raz dils nunperscrutabels ed enigmatices Rets, mobein al tschep celtic dils Leponts. Ed a lezs ha Cesar enconuschentamein attestau ch'els seigien ordvart quidus dil niev, tgaus innovativs, originals, spirtus ed amatur dil beinviver. Tut qualitäts che secunfan, abstrahau dil num da famiglia neu dil bab, buca mal cun la statura fisica e spirtala da nies giubilar, cun siu plascher da raquintar e da fabular, nua che in migeivel surrir ni empau ironia retenida semischeiden meinsvart.

II Giuventetgna ed empremas experientschas

Surcuolm, nua che Toni Halter ha retschert il batten 1914, s'auda politicamein tier la Lumnezia, schai denton giudvia digl intschess per propi, sin la spunda settentriunala dil Péz Mundaun. Tochen da cuort aunc in liug solitari ed isolau, mo damaneivel d'ina risteina buca nuntipica pil Grischun, nua che confessiuns, lungatgs e culturas secruschan e s'entretschan. La bilinguitad ei cheu enzatgei da mintgadi. Las stentas litteraras da Toni Halter, mo era sia activitad sco scolast e survient dalla publicitad, semovan savens entuorn quei punct central.

Igl uclaun da Valata, nua ch'el ei naschius, fa gia part digl encarden romantic, d'ina vart selvadi, dall'otra migeivel dils Gualsers, dils schinumnai «Höfler» (avdents dils hofs) da Sursaissa. Cun lezs e cun lur lungatg ha Toni fatg da bun'ura sco buob pladiu senza difficultads enconuschientscha ed amicezia. Anora ed engiuvians eis el fruntaus sils Romontschs reformai da Flond ed ha engartau cuninaga la tempra particulara da lur expressiun e da lur cumpurtament.

Ils onns d'affonza, la giuventetgna ed il temps da formaziun (si Mustér ed al Seminari da scolasts a Cuera) crodan el tschancun d'uiara e dil suenteruiara e sbuccan la finala ella crisa economica dils onns trenta. Suenter vanas emprovas anfla il giuven scolast noviz piazza sco polizist auxiliar tiel Cantun. La mondura steria da polizist cantunal tegn a mistregn nies semiader cun sia cavellera blonda e ses egls blaus e disa el da tener il tgau ad ault ed agradora. Cun quels batgls eis el era sortius exteriuramein da siu mund puril. Per adina tgisà? Ella veta dat ei staziuns che tuornan mai pli. Toni denton seconsolescha: «Ils biars emploiai d'hotels da lur vart stuevan bandunar la patria. Els deploravan quei meinsvart detschartamein, mo sventirai fuvan els buca giudlunder». Strusch in che fuss puspei turnaus a Caumsura, egl idil d'antruras.

L'activitad sco polizist auxiliar ha slargiau en tuts risguards sia egliada, e quei d'in temps ch'ils cunfins seserravan per tschelar destins tragics e maisudi. Els desertaders e fugitivs che entran sco figuras en ses raquens, lain percorscher ch'igl ei vegniu freid e scardaliu entuorn nossa tiara. Las sentupadas ell'Engiadina Bassa, nua ch'el ha franc anflau el cumissari-poet Men Rauch in parsura raschuneivel, han svelau a Toni las relaziuns ed ils ligioms cumplicai dils Romontschs denter pèr. Il Sursilvan tschontscha buca senz'auter e senza ner basegns romontsch cun siu vischin ladin. Aschia po ei capitar ch'il polizist auxiliar (en nies cass Ton i Halter), che ha ual tratg ora siu tschiep d'ordonnanza per gidar il pur giadines vid il fenar, vegn suspectaus da quel dad esser in desertader, entochen ch'il lungatg

romontsch fa fin cun quei nuv. Sco president dalla Romania, decennis alla liunga davontier el moviment cultural e linguistic, pil pli ualti turbulent, vegn Toni ad haver patertgau savens vida Surcuolm e vid il temps ell'Engiadina Bassa.

III Il scribent romontsch

Nies giubilar, quei ei oravontut il scribent romontsch. Sco biars auters da sia posa, ha era el anflau al Seminari scolastic en Ramun Vieli in promotur ed amitg. Plitard ha el admirau igl um da scola e litterat Sep Mudest Nay, siu lungatg, siu plaid suggestiv. La cunzina ch'el ha survegniu a Cuera «Ti sas e stos scriver», ei significativa per la Renaschientscha romontscha. Buca nunproblematica, para ei a mi, per far sviluppar ina litteratura humanamein differenziada. Temas sco lungatg, manteniment dalla cultura, edificaziun, tschespet puril, fuvan lu davontier ed el center. A quei s'aschunta ch'il scribent romontsch, inagada ch'el ha prestau enzatgei, daventa scochemai in «poet cundiziunau». Tier mintga caschun pusseivla e nunpusseivla vegn ins a trer pil tschiep ad el ed insister ch'el deigi metter a disposiziun ses duns alla publicitad. En quella moda ein giugs festivs e teaters sesviluppai, d'entscheiver culla forza simbolica digl «Um cul halumbard» tochen tier il giug monumental, il «Festival da Porclas», ch'ensiara en moda drammatica pievel e cuntrada, naven dil giug biling da Glion (La canzun dil Rein) tochen tier las scenas pigl anniversari dallas soras dominicanas da Glion. Naven dils dramas «General Demont», il renomau Lumnezian, tochen tiel «Pur suveran». Toni Halter ha buca saviu mitschar da talas damondas e pretensiuns. Mo el ha capiu da volver ellas en sia expressiun litterara aschia ch'ellas ein daventadas ina part da sesez e ch'ellas contonschan ina certa soliditad e qualitat.

Sco scribent entscheiva Halter el stil tradiziunal, per semeglia «Cun miu emprem pass ella veta», ch'el ha scret el temps da cordoli per la mort da sia mumma ed ord la liunguriala dil survetsch militar sco schuldau dalla sanitad ella caserna da Cuera. In aspect impurtont da sia prosa resorta cheu gia dètg bein: La «regurdientscha» sco impuls pil narratur. La «regurdientscha» ei in motiv dominant che serepeta ad in serepeter. «Jeu fetsch persenn che jeu mon silla senda dalla regurdientscha». Ni: «Ussa viaggiav'jeu en las regurdientschas dil catschadur». Il fil rumpa mintgamai mo lu, cu enzatgei nunprevediu, anetg u da mintgadi frunta encunter el e tschaffa siu interess. Las regurdientschas murtiran el. El sto saver sedeliberar dad ellas cun scriver.

En raquens cuorts e pregnants, sco «Miu vitget», «La sentupada», «Davon ils cavals», en in lungatg che mida ses sentiments e sias experientschas en suns e cuntegns; dallas gadas in lungatg clar, popular, autras gadas in'expressiun sturtigliada, abstracta, sco sch'ella fuss aunc alla tscherca da sia davosa fuorma. Il lungatg da Halter han ins era gia caracterisau sco spargnus, strebels, ni meglier: in lungatg cun caums e curnischs d'emplenir. Aviarts silla vart da quei che selai strusch articular cun plaids e permeabels pil misteri.

La senda dalla regurdientscha sespiarda savens el grond misteri, nunperscrutabel. «Il misteri da Caumastgira», il malfatg da dus cavrers, tucca buca mo ils dus cumpigliai en lur esser, mobein igl entir vitg e seslargia en ina reit cavistrada da ligioms vicendeivels ualti characteristics per la moda psicologisonta da Halter. D'otra tempra ei la miracla ella natira da «Il laghet dil Bostg», numnadamein la rosa d'aua che sesarva sur la gorgia sgarscheivla. Ina miracla che vischina il bi cul snuezi. Regurdientscha e raquent penetreschan cheu ella profunditad, tonschan giuaden ellas ragischs dalla veta.

In propi misteri ei e daventa pli e pli Battesta, «Il cavale della Greina», che untgescha la societad e cuminonza. Suenter sia mort violenta els cuolms va Battesta senza cusadiras viaden ella figura mitica dil «Cavagl alv da Blengias» e cun quei el mund dalla detga, che deriva buca da Halter, mo che vegn si dil funs primitiv e genuin dalla Lumnezia e d'altres cuntradas semegliontas.

«Culan da Crestaulta», il tschercasendas, s'inquadra medemamein en quei rom mitic. Era tier el s'annunzia igl emprem la detga: Surin, il funs da detgas e cardientschas blauas en la Lumnezia daddens. Leu ha Walo Burkart entschiet a cavar 1937 ed ha «artgavau» neuadora e descret la culegna da Crestaulta dil temps da bronz. Pér plitard, a caschun da semegliontas excavaziuns silla Muota da Faler, nua che era Halter fuva participaus cun auters collegas, entscheiva el ad ir, igl emprem mo els patratgs, lu cun agid dalla plema viaden ella prehistoria. «Nua ch'ei dat buc in vargau, dat ei era buc in avegnir!», di el. Aschia ei il cudisch carschius, ina vera avventura per giuvenils, che fa capir nus meglier il temps dils antenats catschadurs ed emprems purs, lur viv cunfar. Cunzun descripziuns dalla natira e d'animals selvadis giavinan nus, vesidas e tschaffadas cugl egl allert dil catschadur e pastur.

Resteien in amen tier il cavazzin «natira»! Tier ella e cun ella ha il pur grischun a mintga cass buca ina relaziun disturbada. Ella munta per el memia bia. Mo sur in cunfin da nez ed etel ora, sur in tierm che savess caschunar tema e quitaus ora, resca el buca da passar. Suenter la lavur dil di va el ualvess e per spir plascher a spass ella natira.

Pli tgunsch ch'el enquera la cuminonza, il discuors laconic per las streglias e gassas, ellas stivas ed ustrias. Tut auter ils pasturs che Halter dessegna en ses raquens, ils fumegls vegni danvonz, ils catschadors ed aventuriers. Quels representants sil scalem social il pli bass recuvran tgunschamein la munconza da lur pign prestige social. Els prendan cumadeivel, fan bialaveta, han temps e peda per la catscha, era per quella scumandada, els han plascher dalla veta e dattan liber vau a patratgs e fantasias. Els sedistinguan zun fetg da quels da lur pèr giu dalla Cadi, che vegnan mintgaton sur il fil neu, e che fan ruc a ruc mantun per lur futura carriera cun vender quei e tschei e cun cavar ragischs. «Nus dalla Cadi», aschia tuna ei sec, «vein la devisa: Entscheiver giudem, calar sisum, e buca viceversa».

Cun siu antiherox e cun sia moda da raquintar impressiunistica in-summa, tonscha Halter il maun a siu amitg, Aluis Carigiet, ch'el ha entupau 1946 si Plattengia (Sursaissa). Quei che Halter di da Carigiet savess ins volver bunamein trasatras per el sez. «Carigiet ha aviert a nus ils egls e la carezia pil sempel e nunpareivel. El ei arri-vaus si da Turitg en miu mund. Ils contuorns umbrivauns dalla fletga, dil culeischen, dil draus e dil badugn, il reginavel dalla schledra d'umbriva, lugada fin e bein en mia schientscha». Ils dus seseme-glian, mo ein tuttina differentes. L'in che lavura cun colurs e lingias, l'auter che fa da sedumignar cul lungatg. En l'exposiziun d'art vesa Halter bein che Carigiet ha fatg orda siu «Vitget» in'ovra d'art. «Mo il miu agen ha el buca priu cun quei da mei. Tut ei aunc cheu, zuppau davos il stupent uorden da lingias e colurs: Las empremas impressiuns, regurdientschas, che appartegnan mo a quel ch'ei staus inagada affon en quellas casas e gassas».

Secapescha fuss ei giudvia da vuler numnar Toni Halter in avongar-dist. Auncallura selai fastisar en si'ovra in stedi svilup. El sa precis, nua ch'el ha entschiet. Plitard vesa el sia obligaziun autramein. Ins dueigi buca tschintscherlar sur d'enzatgei, mobein schar plidar la caussa per sesezza. Cun auters plaid: «La cultura estetica - en nossas relaziuns capin nus giudlunder il cant, la musica ed il teater -, sto savens ceder il pass allas damondas ed als basegns dil mintgadi». Quei vala senz'auter era per siu operar litterar. Per semeglia pil «Cavalè della Greina», cum-parius 1960, bien e ditg suenter ils svaris grischuns pervia da quella planir'aulta alpina e per il lag da fermada projectau. Halter lai plidar la natura per sesezza. E sco Battesta, aschia vegn era il lectur tschaffaus profundamein da quella marvigliusa harmonia che para buca d'enconuscher l'aventura e la sorpresa. «El (Battesta) sto conceder ch'ins sappi era viver en quella moda uliva e tgeua. Gie, forse seigi quei la suletta via che lubeschi da menar il svaneivel viaden egl etern».

En sias davosas ovras serepeta sco in motiv endinau il tun dil «retuorn». En «Caumsura» cun il problem dalla depopolaziun, dils vegls, dalla pupira tschelada e dall'unda nostalgica (naven dil marcau ed ora silla tiara!), cunzun il davos aspect plitost in giavisch ch'in fatg real. El «Diari suenter messa» perencunter la tensiun spirtala e mentala ed il sefatschentar cun quei che fuss arrivau cun e senza il concil, la secularisaziun progressonta e cheutras la distanza dalla baselgia e dalla cuminonza dils cartents e fideivels. Cuntegns, simbols e rituals d'ina cuminonza religiosa, antruras apparentamein petgas solidas, scrodan. Cuntegns che vevan fatg crap e fuvan seserrai entuorn il num Pleiv dalla veglia baselgia da vallada, che fuvan denton era presents el sanctuari en moda palpabla ed evidenta. Igl ei grev e dolorus da sedeliberar ord il scumbegl da sentiments ed experientschas che secumbattan. A mintgin resta ei da tschercar la gesta via.

IV Il scolast grischun promotur ed animatur dalla cultura

Ina undrientscha sa buca far cunmeins da far resortir la personalitad da Toni Halter sco scolast, educatur e promotur dalla cultura. En quei grau eis ei era ina reverenza al scolast grischun in summa, ina menziun d'honor dalla liunga retscha dad organists, dirigents da chors e da musicas e bien e savens era da cumponists. Dapi 1936 sco scolast a Vella, plitard suenter ils studis a Friburg, che han stabiliu l'amicezia cun professor Eduard Montalta, sco scolast secundar, ha el luvrau nuninterruttamein per la scola e per la publicitad. Con temps e peda ha el unfriu en quei spazi, sco vicedirigent e 30 onns sco dirigent dil chor mischedau da Vella, plinavon sco specialist e cussegiader en divers gremis regionalis, cantunals e naziunals!

Cun semtgar cudischs da scola ha el constatau la munconza da litteratura adattada per giuvenils e mussau, tgei che fuss da far per stuppar las largias. Quei ha denter auter mumentau el buca mo da plidar en favur, mobein era da realisar in ton da quei che fuva ussa daventau pusseivel entras la legislaziun cantunala partenent la formaziun dils carschi. Ed el vegn maina unfis da purtar quei patratg viaden ella publicitad. Dat ei bein ina vischnaunca el Grischun, nua che Toni Halter havess buca tschintschau sur in u l'auter tema (formaziun dils carschi, scola aulta populara, biblioteca dil vitg, litteratura da giuvenils etc.)? Quella lavur d'informaziun ha savens dau ad el gronda cuntentientscha. Mo en sesez eis ei era stau ina lavur hanada. Adina ha el denton viu en quei, sco el s'exprima sez, sia obligaziun sco scolast.

«El, il scolast», dat il president dall'Uniun cantunala da scolasts d'entellir a ses collegas, «ei clamaus da far quella lavur, eis el gie habels e capavels da s'exprimer a scret ed a bucca». E plinavon: «Igl ei era in privilegi da buca stuer strunglar giuaden la malaveglia sur dil cuors da quei che schabegia di per di, mobein da prender posiziun en damondas discutadas davart la cultura e dil cuminetel. Cheu ston era meinis esser pusseivels che schain per traviers da quels dalla majoritad».

Il problem essenzial che fatschenta el dacheudenvi sedesseгна clar e bein: Il carstgaun ed il discuors e dialog cun el. Buca per nuot scriva Toni Halter: «Pli impurtonts che usits ed iseglia ei tonaton il carstgaun».

Ils carstgauns ellas muntognas e vals grischunas, vivan els indifferents in sper l'auter, separai entras il lungatg, la confessiun, la derivonza, buca stgis ella truscha da secommunicar e da sentupar? «Dat ei in summa», aschia sedamonda el in'otra gada «ina tipica cunscienza e schientscha grischuna?» Ina tala, premess ch'ell'existi, «stuess enserrar logicamein la pluralitad vivida retica, ch'ei mo aschiditg ed aschilunsch ina tala ch'ella s'articulescha els differents lungatgs».

L'ovra litterara da Halter, transladata quasi entira entratga per tudestg, savess esser in bien fundament per entscheiver e cuntinuar cun far punts e piogns.

Stimai presents, dein aunc inagada in'egliada silla terrassa videifer Vella! Quella gada ord la vesta da nies giubilar e cun ses stess plaid. «Quei ei il pli marveglius en quei mund alpin che la cuntrada se presenta agl observatur sco in pult da lectura». En quei cudisch aviert dils cuolms cun ses carstgauns e lur cunfar, lur plaschers e lur quitaus, ha Toni Halter legiu e turnau a leger e dau vinavon en siu lungatg sias impressiuns, sias experientschas e ses sentiments. En quei mund ha el viviu, luvrau e teniu la dira. Persuenter engraziein nus ad el da cor!